

BEZBEDNOSNA POLITIKA REPUBLIKE SRBIJE U SVETLU SAVREMENIH PROBLEMA U OBLASTI ŽIVOTNE SREDINE

REZIME: U radu se ukazuje na mesto i ulogu koju problemi u oblasti životne sredine imaju u strateškim dokumentima Republike Srbije o bezbednosti u kontekstu savremenih globalnih i regionalnih problema životne sredine. Daju se naznake o stanju životne sredine u Republici Srbiji, izvorima ugrožavanja bezbednosti životne sredine, mestu i ulozi „životne sredine” u propisima o bezbednosti i odbrane. Osnovu analize predstavljaju najznačajniji strateški dokumenti u oblasti bezbednosti i životne sredine i relevantni propisi Republike Srbije u oblasti bezbednosti.

Ključne reči: bezbednost, životna sredina, globalni problemi, strateški dokumenti, nacionalni propisi

I. UVOD

Pojedini elementi bezbednosne politike Republike Srbije od značaja za oblast životne sredine mogu biti razmatrani sa stanovišta različitih kriterijuma i uz primenu različite metodologije. Ako se za osnovu analize uzmu stavovi sadržani u Strategiji nacionalne bezbednosti i drugim strateškim dokumentima onda se polazni stav za raspravu o značaju savremenih problema u oblasti životne sredine može smatrati stav da je Republika Srbija „opredeljena da razvija i unapređuje sve aspekte bezbednosti, a naročito „ekološku”, pored „ljudske, socijetalne, energetske, ekonomske i drugih sadržaja integralne bezbednosti Republike Srbije.”¹ Zbog toga se poseban značaj posvećuje

* Megatrend univerzitet, Beograd, (dragoljubtod@yahoo.com) tel. 064-202-7028.

Rad je urađen u okviru istraživanja na projektu br. 47004 koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Vlada Republike Srbije (2009). Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Beograd, str. 14. Iako bi značenje svakog od pomenutih izraza moglo biti podvrgnuto posebnoj raspravi ovde ukazujemo na postojanje dilema u eventualnom pokušaju da se preciznije odredbi smisao

stvaranju uslova za unapređenje ljudske bezbednosti, koja naglašava zaštitu ekonomske, ekološke, zdravstvene, političke i svake druge bezbednosti pojedinca i zajednice.²

Osnovno stanovište na kojem se zasnivaju rešenja iz Strategije je da je u oblasti „globalne bezbednosti” ... „bezbednost iz pretežno vojne sfere proširena i na druge oblasti, prvenstveno ekonomsku, energetska, socijalnu i ekološku.”³ Strateški značaj „zaštite životne sredine”, pored unapređenja obrazovanja, nauke, naučnoistraživačkog rada, kulture i drugih oblasti društvenog života, kao i njihovo usklađivanje sa standardima Evropske unije, eksplicitno je definisan i u delu Strategije nacionalne bezbednosti koji se odnosi na „politike u drugim oblastima društvenog života”.⁴

Sadržaj aktivnosti i ciljevi u oblasti životne sredine od značaja za nacionalnu bezbednost definisani su kao „otklanjanje posledica izazvanih NATO bombardovanjem⁵ i zaštita i očuvanje prirodnih resursa koji mogu biti ugroženi nekontrolisanom eksploatacijom.” Ključnim načinom za dostizanje ovih ciljeva smatra se „integrisano upravljanje i kontrola planskog korišćenja prirodnih resursa i obezbeđivanje poštovanja međunarodnih konvencija o zaštiti životne sredine”, odnosno „usvajanje međunarodnih standarda u toj oblasti.”

upotrebe atributa „ekološki” imajući u vidu osnovno značenje pojma „ekologija”. Nije baš potpuno jasno da li se atribut „ekološka” koristi kao opšta oznaka za različite aspekte problema životne sredine (kako bi se moglo pretpostaviti) ili se radi o značenju koje upućuje na neke „naučne” elemente ovog pojma. Inače, u ovoj analizi se ostavljaju po strani šire dimenzije bezbednosne politike uključujući i činjenicu da je Narodna skupština Republike Srbije usvojila Rezoluciju o zaštiti suvereniteta, teritorijalnog integriteta i ustavnog poretka Republike Srbije (26. 12. 2007. godine) kojom je proglašena „vojna neutralnost Republike Srbije u odnosu na postojeće vojne saveze do eventualnog raspisivanja referenduma na kojem bi se donela konačna odluka o tom pitanju.” (tačka 6). Videti: http://www.parlament.rs/content/cir/akta/akta_detalji.asp?Id=360&t=O# Sagledavanje mogućih implikacija „vojne neutralnosti” na stanje životne sredine i politiku u oblasti životne sredine moglo bi predstavljati predmet posebnog istraživanja.

² Osim toga, u delu koji se odnosi na „ekonomsku politiku” konstatuje se da su važni preduslovi za smanjenje stope siromaštva i nezaposlenosti i učešća sive ekonomije u ukupnoj ekonomiji države i stimulisanje razvoja malih i srednjih preduzeća, kontinuirana ulaganja u poljoprivredu, razvoj turizma i jačanje institucionalnih i zakonskih okvira vezanih za kvalitet životne sredine, Ibid., str. 20.

³ Ibid., str. 2, 34.

⁴ Ibid., str. 25. Smatra se da naročit značaj za ostvarivanje unutrašnje bezbednosti imaju „izgradnja i jačanje modernog i jedinstvenog sistema zaštite i spasavanja.” „Razvijanjem odgovarajućih kapaciteta društva za upravljanje krizama i organizovanjem građana i efikasnim sistemom informisanja stvaraju se uslovi za efikasniju zaštitu života, zdravlja i imovine građana i očuvanje životne sredine.” Ibid. str. 23.

⁵ Za šire videti: Federal Ministry for Development, science and the environment (2000). The Consequences of NATO bombing for the Environment in FR Yugoslavia, Belgrade.

II. SAVREMENI PROBLEMI U OBLASTI ŽIVOTNE SREDINE I STANJE ŽIVOTNE SREDINE U REPUBLICI SRBIJI

Bez obzira na različite procene aktuelnog i projektovanog stanja životne sredine na globalnom, regionalnom i nacionalnom nivou kao i šire rasprave o različitim aspektima globalnih, regionalnih ili nacionalnih dimenzija pojedinih problema u oblasti životne sredine (uključujući i metodološka pitanja povezana sa načinom dokazivanja njihovog značaja), za jednu grupu najznačajnijih problema u oblasti životne sredine bi se moglo reći da imaju opšti karakter i bez posebnog dokazivanja. Globalni (univerzalni ili opšti) karakter pojedinih od njih može se uočiti po osnovu različitih kriterijuma: značaj koji im se pridaje, širina uticaja i ukupne trenutne i potencijalne posledice, interesovanje glavnih subjekata koji se bave ovim problemima i karakter ovih subjekata, stanje i karakter postojećih instrumenata čiji je osnovni cilj rešavanje nekih od ovih problema životne sredine, itd. U skladu sa tim u različitim zvaničnim dokumentima i naučnim publikacijama različito se rangiraju pojedini od globalnih problema.⁶ Tako, na primer, Milenijumska deklaracija OUN kao najznačajnije probleme životne sredine spominje sledeće: klimatske promene i Kjoto protokol, očuvanje, upravljanje i održivi razvoj svih vrsta šuma, puno sprovođenje Konvencije o biodiverzitetu i Konvencije o dezertifikaciji, upravljanje vodnim resursima, prirodne i čovekom izazvane katastrofe i pristup informacijama u vezi sa ljudskim genomom⁷.

⁶ Detaljnija analiza ovih pitanja morala bi obuhvatiti i sve postojeće izvore međunarodnog prava u oblasti životne sredine ili od značaja za oblast životne sredine, što prevazilazi okvire ovog rada.

⁷ United Nations Millenium Declaration (2000, September 18), A/res/55/2, par. 23. Za šire videti i Annan, A. K. (2000) *We the Peoples – the role of the UN in the 21 century*, New York, UN. Uzimajući u obzir stanje postojećih rasprava i procene stanja životne sredine, ovde se opredeljujemo za sledeću klasifikaciju globalnih problema životne sredine: a) problemi u vezi sa atmosferom, klimatske promene, kisele kiše, oštećenje stratosferskog ozona i troposferski ozon; b) stanje vodnih resursa; c) degradacija zemljišta; d) gubitak biodiverziteta, upravljanje šumama; e) upravljanje otpadom; f) Zasebno grupom globalnih problema smatraju se oni problemi kod kojih su neposredni (akutni) rizici njihova naglašena i stalna karakteristika. U tom smislu se u savremenim raspravama o upravljanju u oblasti životne sredine najčešće govori o sledećim vrstama rizika koji imaju globalni karakter: rizici izazvani akcidentnim situacijama (u industriji, energetici, saobraćaju, itd.); rizici od radijacije; rizici od hemikalija; rizici od genetički modifikovanih organizama. Pritom, naravno, treba voditi računa o međusobnim vezama, preplitanju i uticaju rizika iz jedne kategorije u odnosu na druge. Pored rečenog, treba imati u vidu da se u raspravama o globalnim pitanjima životne sredine vrlo često sa naročitim argumentima ukazuje na probleme životne sredine koji su osobezi za velike gradove. Na tim osnovama su razvijeni posebni teorijski i istraživački pravci u različitim naukama uključujući i ekologiju gde je urbana ekologija za nas najznačajnija.

Rasprava o stanju životne sredine i osnovnim problemima u oblasti životne sredine u Republici Srbiji polazi od nekoliko pretpostavki. Najpre, pretpostavlja se da stanje životne sredine, kao materijalna činjenica, predstavlja odraz stanja u Republici Srbiji u različitim oblastima ekonomskog i društvenog života⁸ i da takvo stanje determiniše, posredstvom različitih mehanizama, prioritete nacionalne politike. Internacionalizacija problema životne sredine, ciljeva politike u oblasti životne sredine i unifikacija instrumenata savremene politike i prava životne sredine značajno doprinose i redefinisaju mesta i uloge koju problemi u oblasti životne sredine imaju, ili mogu da imaju, u bezbednosnoj politici.⁹

Najznačajniji problemi Republike Srbije u oblasti životne sredine obuhvataju širi krug pitanja među kojima su: emisije štetnih materija u vazduh kao posledica sagorevanja fosilnih goriva u termoelektranama; čestično zagađenje vazduha u urbanim i urbano-industrijskim sredinama; povećane koncentracije prizemnog ozona u odnosu na prethodne godine; nastavak tendencije rasta prosečnih temperatura vazduha na području Republike Srbije, problemi emisije zagađujućih materija u vode koji su uglavnom posledica nepostojanja postrojenja za prečišćavanje komunalnih i industrijskih otpadnih voda kao i „nedovoljnog broja laboratorija za praćenje emisija zagađujućih materija u vode,”¹⁰ pojava hazardnih supstanci u nekim vodotocima sa detektovanim ekstremno visokim vrednostima, blago pogoršanje kvaliteta podzemnih voda kroz povećanje koncentracije amonijuma, nepostojanje sistematski organizovanog odvojenog sakupljanja, sortiranja i reciklaže otpada, u oko petini uzoraka zemljišta koje je ispitivano u toku 2009. godine zabeležen je jedan ili više polutanata iznad maksimalno dozvoljenih vrednosti, na teritoriji Republike Srbije dogodila su se 24 „akcidentna slučaja”, povećala se šteta od elementarnih nepogoda kao i štete od bespravne seče šuma, u poslednjih devet godina zabeležen je trend smanjenja površina pod oranicama, baštama i vinogradima, itd.¹¹

⁸ Ovde se ostavlja po strani rasprava o mogućnostima realnog sagledavanja stanja životne sredine, odnosno pouzdanosti podataka i procena imajući prevashodno u vidu slabosti postojećeg sistema monitoringa životne sredine, već se podaci i procene iz izveštaja o stanju životne sredine koje objavljuje Agencija za zaštitu životne sredine Republike Srbije kao i drugih sličnih publikacija uzimaju kao osnova.

⁹ Za šire o nekim aspektima globalnih trendova u upravljanju zaštitom životne sredine videti: Todić, D., (2008) Ekološki menadžment u uslovima globalizacije, Beograd, Megatrend univerzitet, str. 259-272.

¹⁰ Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Agencija za zaštitu životne sredine (2010). Izveštaj o stanju životne sredine u Republici Srbiji za 2009. godinu, Beograd, str. 168.

¹¹ Ibid., str. 169.

Aktuelno stanje životne sredine od značaja za mesto i ulogu životne sredine u bezbednosnoj politici Republike Srbije treba posmatrati u svetlu činjenice da je u proteklih nekoliko godina usvojen veći broj zakona i podzakonskih propisa kojima je stvoren skoro potpuno nov sistem za vođenje i sprovođenje politike u oblasti životne sredine. Jedan od ciljeva donošenja novih propisa povezan je sa potencijalnim članstvom Republike Srbije u Evropskoj uniji zbog čega se propisima u pravni sistem Republike Srbije uvodi potpuno nov sistem, novi instituti, pravila, itd.

III. IZVORI UGROŽAVANJA BEZBEDNOSTI ŽIVOTNE SREDINE U POLITICI REPUBLIKE SRBIJE

1. Regionalne specifičnosti

Sagledavanje mesta i uloge životne sredine u bezbednosnoj politici Republike Srbije podrazumeva (relativno) pouzdanu identifikaciju izvora ugrožavanja bezbednosti životne sredine¹² naročito sa stanovišta specifičnih okolnosti globalnih i regionalnih izazova u životnoj sredini. Ovo naročito zbog toga što bi globalne i regionalne bezbednosne izazove povezane sa životnom sredinom¹³ trebalo, prevashodno, tumačiti u kontekstu ukupnih ekonomskih, društvenih, istorijskih, itd. specifičnosti Republike Srbije i država regiona jugoistočne Evrope kojem Republika Srbija pripada,¹⁴ uključujući i posledice oružanih sukoba u poslednjoj deceniji XX veka i NATO bombardovanja SR Jugoslavije 1999. godine. Regionalno posmatrano, treba imati u vidu da se

¹² U vezi sa ovim se može postaviti i pitanje percepcije javnosti. Dobijeni rezultati CESID-ovog istraživanja iz 2009. godine, pokazuju da u percepciji najvećih problema u Srbiji, ekološki problemi i zaštita životne sredine nemaju veliki značaj: tek 3% ispitanika smatra da je ovaj problem najveći. Videti: <http://www.ekoforum.org/index/vest.asp?VID=3267>

¹³ Kada su u pitanju klimatske promene kao globalni problem videti: United Nations, General Assembly (2009, Septembar 23) Climate change and its possible security implications. Report of the Secretary-General, A/64/350, Preuzeto sa: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/509/46/PDF/N0950946.pdf?OpenElement>.

¹⁴ Za neke naznake videti npr: Todić, D., (2011). Social and Environmental Issues related to security in SEE countries, in Montini, M., Bogdanovic, S., (ed) Environmental Security in South – Eastern Europe, Springer Science + Business Media B.V. 2011, p. 43-58; Todić, D., Vukasović, V., (2009). Regional Security and International Legal Regulation of Water Protection and Use – The Case of Serbia, in Stec, S., Baraj, B., (Eds.); Energy and Environmental Challenges to Security, AA Dordrecht: Springer. 2009, pp. 141-156. Todić, D., (2008). Energetska bezbednost i međunarodne integracije Srbije, *Pravni život*, br. 9/08, str. 467-483. Fond za otvoreno društvo (2007). Stanje ljudske bezbednosti u Srbiji 2005-2006, Beograd.

radi o „malim” privredama¹⁵ čiji je nivo međusobne saradnje izuzetno nizak a nivo saradnje sa EU znatno veći¹⁶, gde dominantni ekonomski problemi uključuju visok nivo nezaposlenosti, značajan nivo trgovinske neravnoteže, porast spoljnog duga, visok nivo razlika u nivou razvijenosti između pojedinih regiona i između građana, visok nivo državne intervencije uključujući i subvencije, visok nivo „sive” ekonomije, značajan udeo stanovništva koji živi ispod linije siromaštva, itd. Ovake karakteristike imaju ili mogu da imaju specifičan uticaj na stanje životne sredine i bezbednost u celini. Sve zemlje zapadnog Balkana su u tranziciji i prošle su, ili prolaze, kroz proces privatizacije što ima značajnog uticaja i na, između ostalog, pitanje odgovornosti za štetu u životnoj sredini.¹⁷ Poseban problem predstavlja činjenica da su ekonomije regiona uglavnom zasnovane na poljoprivredi, eksploataciji prirodnih resursa i industriji što sve skupa značajno doprinosi neracionalnoj eksploataciji prirodnih resursa i zagađivanju životne sredine.¹⁸ Modeli neodržive proizvodnje i potrošnje država Zapadnog Balkana imaju značajne konsekvence na aktuelno stanje u oblasti životne sredine i perspektive rešavanja ovih pitanja.¹⁹

Iako su u procenama stanja životne sredine u različitim dokumentima identifikovani različiti izazovi sa kojima se suočavaju pojedine države regiona,²⁰ u nacionalnim izveštajima o ostvarivanju milenijumskih

¹⁵ European Environment Agency (2007). *Europe's Environment, Forth Assessment*, Copenhagen. p. 390

¹⁶ Koyama, Y., (2003). *South Eastern Europe in Transition, A Quest for Stabilization of the Region after the Breakup of the Former Yugoslavia*, Japan: Niigata University, p. 185-187. Izgleda da CEFTA sporazum (2006), bez obzira na svoje ciljeve, nije značajnije promenio stanje u ovoj oblasti.

¹⁷ Postoji generalna percepcija da je korupcija u privatizaciji značajno uticala na aktuelno i buduće stanje životne sredine u regionu, odnosno ostvarivanju ciljeva zaštite životne sredine od strane privatizovanih kompanija. Postoji negativna percepcija javnosti prema privatnom sektoru i odnosu privatizovanih preduzeća prema životnoj sredini za koje se smatra da su svoje profitne ciljeve značajnim delom ostvaruju na račun ciljeva u oblasti životne sredine. Gallup Balkan Monitor Insights and Perceptions: *Voices of the Balkans – 2009 Summary of Findings*, in Partnership with the European Fund for the Balkans. http://www.balkan-monitor.eu/files/BalkanMonitor-2009_Summary_of_Findings.pdf Accessed 20 November 2009. p. 8. Videti i: UNDP (2007). *Environmental Policy in South Eastern Europe*, Belgrade, p. 78. Kada su u pitanju slabosti država kao pretnji bezbednosti videti: Kostovicova, D., (2008). *Slabosti države na zapadnom Balkanu kao pretnja bezbednosti: pristup Evropske unije i globalna perspektiva*, Bezbednost zapadnog Balkana, br. 7-8, str. 10-16.

¹⁸ Ipak, i dalje se veruje da su značajne prednosti država regiona upravo prirodni resursi (šume, biodiverzitet, mineralni resursi, vode, itd), pored ljudskih resursa. UNDP, op. cit. p. 19.

¹⁹ Za šire videti: European Environment Agency (2010). *Environmental trends and perspectives in the Western Balkans: future productions and consumption patterns*, Copenhagen, No. 1/2010.

²⁰ Videti npr: Economic Commission for Europe, *Committee on Environmental Policy* (1999). *Croatia – Environmental Performance Review*, New York and Geneva; Economic Commission

ciljeva u državama jugoistočne Evrope posebno se naglašavaju pitanja povezana sa zagađivanjem vazduha i voda, odnosno stanja zaštićenih područja.²¹ Najznačajnijim rizicima u oblasti životne sredine koji su povezani sa uticajem na zdravlje ljudi u regionu označeni su zagađenost vazduha i voda, neadekvatno upravljanje otpadom, hemikalijama i otpadnim vodama i neodgovarajuća profesionalna bezbednost i bezbednost saobraćaja.²² Region je izložen zagađivanju zbog rada teške industrije, funkcionisanja rudarskog sektora, intenzivne poljoprivrede bez realnih procena uticaja na ljudsko zdravlje, zbog nedostatka infrastrukture u oblasti voda, itd.²³ Takođe, region je izložen značajanom uticaju prirodnih katastrofa kao što su zemljotresi, poplave, požari, suše, klizišta, itd.²⁴

2. Strateški dokumenti u oblasti životne sredine

Izvori ugrožavanja bezbednosti životne sredine različito se određuju u pojedinim strateškim dokumentima pri čemu je moguće identifikovati i neke zajedničke elemente. Tako na primer, iako se „bezbednost” u Nacionalnom

for Europe, Committee on Environmental Policy (2002). Albania – Environmental Performance Review, New York and Geneva. Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (2004). Bosnia and Herzegovina – Environmental Performance Review, New York and Geneva. UNEP (2002). Bosnia and Herzegovina – Depleted Uranium in Bosnia and Herzegovina, Post Conflict Environmental Assessment, Nairobi. Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (2007). Montenegro – Environmental Performance Review, New York and Geneva. Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (2007). Serbia – Environmental Performance Review, New York and Geneva. UNEP (2002). Serbia and Montenegro – Depleted Uranium in Serbia and Montenegro, Post-Conflict environmental assessment in the Federal Republic of Yugoslavia, Nairobi. UNEP (2004). Serbia and Montenegro – From Conflict to Sustainable Development: Assessment and Clean-up in Serbia and Montenegro, Nairobi. Federal Ministry for Development, science and the environment (2000); Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (2003). Yugoslavia – Environmental Performance Review, New York and Geneva. UNEP (1999). Kosovo under UNSCR 1244/99 – The Kosovo Conflict – Consequences for the Environment and Human Settlements, Nairobi.

²¹ UNDP (2006). National Millennium Development Goals: a framework for action – Europe and the CIS, Regional MDG Report, Bratislava. p. 49.

²² Za šire videti: UNEP, UNDP, OSCE, NATO Final Report (2004, September 23-24). Environment and Security Consultations in South Eastern Europe, Skopje, The Former Yugoslav Republic of Macedonia, Preuzeto sa: <http://www.envsec.org/see/pub/Final%20Report%20from%20the%20EnvSec%20Consultations%20in%20SEE.pdf>; European Environment Agency (2007). Europe's Environment, Forth Assessment, Copenhagen, p. 118.

²³ UNEP, UNDP, OSCE (2003). Environment and Security-Transforming Risks into Cooperation, The Case of Central Asia and South Eastern Europe, p. 16.

²⁴ Za šire videti: World Bank, ISDR (2008). South Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Programme.

programu zaštite životne sredine eksplicitno spominje samo u delovima koji se odnose na hemikalije, hemijske udese, jonizujuća i nejonizujuća zračenja, energetiku i transport,²⁵ nije moguće valjanim argumentima sporiti stav da i značajan deo drugih pitanja od značaja za stanje životne sredine imaju, ili mogu imati, različite bezbednosne implikacije.²⁶ U Strategiji održivog razvoja na nekoliko mesta se upućuje na značaj „bezbednosti”, gde se, između ostalog, procenjuje da dostizanje željenog društvenog blagostanja u Republici Srbiji otežavaju i različiti bezbednosni rizici.²⁷ Procenjuje se da, kada su u pitanju krizne situacije koje pogađaju Republiku Srbiju, organizacione i kadrovske slabosti na nacionalnom nivou preslikavaju se na lokalnu situaciju.²⁸ Republika Srbija je opterećena nasleđem lošeg stanja brojnih hemijskih postrojenja, njihovim procesima transformacije, stihijskom urbanizacijom, neadekvatnim sprovođenjem mera prevencije i pripravnosti, kao i neadekvatnim odgovorom na udese na svim nivoima (od preduzeća do Republike Srbije). Zbog svega toga postoji povećan bezbednosni rizik po zdravlje i život ljudi i ugrožavanje životne sredine.²⁹

U delu strategije koji se odnosi na poljoprivredu procenjuje se da će „stvaranje pozitivnih socijalnih efekata kroz primenu koncepcije objedinjenog seoskog razvoja stvoriti mnogostruko pozitivne eksterne efekte u političkom, demografskom, kulturnom, čak i bezbednosnom smislu.³⁰ U delu koji se odnosi na transportnu infrastrukturu prioritetnim se smatra izrada jedinstvenog informacionog sistema transporta, institucionalno jačanje upravljanja transportnim sistemima shodno preporukama EU, obezbeđivanje stabilnih izvora sredstava za rekonstrukciju, održavanje i izgradnju transportne infrastrukture,

²⁵ Vlada Republike Srbije (2010a), str. 17, 47, 49, 50, 54, 56, 57, 65, 70, 77, 78, 91, 96, 107, 134, 142, 146.

²⁶ Ipak, pouzdanija analiza podrazumeva prethodno definisanje kriterijuma relevantnosti pojedinih od pitanja u oblasti životne sredine za procenu stanja bezbednosti.

²⁷ Vlada Republike Srbije (2008). Nacionalna strategija održivog razvoja, Beograd. str. 45. Otuda se bezbednost sve više određuje u preseku sposobnosti države da svojim mehanizmima zaštiti prava i slobode pojedinca i društvenih grupa od pretnji koje su prema njima usmerene. Pitanje društvene bezbednosti ili sigurnosti u pravom smislu pre je pitanje održivosti socijalnih entiteta s različitim identitetom koji snažnije kreira ponašanje neke društvene grupe, odnosno pojedinca u njoj, nego granice državne teritorije.

²⁸ Bez obzira na prihvaćenu politiku decentralizacije, ne postoje efektivni planovi pripravnosti na nesreće niti je utvrđena odgovornost nadležnih subjekata lokalne zajednice. Očekuje se da će se negativan trend nastanka i posledica kriznih situacija nastaviti s povećanjem ranjivosti stanovništva i infrastrukture usled urbanizacije, privrednog i društvenog razvoja u ugroženim područjima. Ibid.

²⁹ Ibid., str. 95. Videti i Vlada Republike Srbije (2009c). Strategija uvođenja čistije proizvodnje u Republici Srbiji, Beograd. str. 31.

³⁰ Vlada Republike Srbije (2008). op. cit. str. 106.

te modernizacija tehničke osnove da bi se povećala bezbednost svih vidova transporta.³¹ Posebno se naglašava pitanje „bezbednosti hrane”, odnosno potreba ustanovljavanja i daljeg jačanja novih nacionalnih laboratorija i centara i to pre svega nacionalne laboratorije za vode i vazduh, za zemljište i mineralne resurse i bezbednost hrane.³²

Verovatno je najkompleksnije određenje bezbednosnih rizika dato u Strategiji prostornog razvoja gde se „bezbednosni rizik” posebno razmatra u odnosu na hemijsku industriju,³³ povećanje konkurentnosti poljoprivredne proizvodnje,³⁴ zdravstvenu bezbednost i kvalitet hrane,³⁵ nerešeno pitanje čvrstog i tečnog otpada, brojne pojave koje ugrožavaju zdravlje i bezbednost stanovništva,³⁶ zaštitu od prirodnih nepogoda i tehnoloških udesa,³⁷ upravljanje hazardima,³⁸ usmeravanje razmeštaja budućih proizvodnih pogona i kriterijume bezbednosti okruženja i ekosistema,³⁹ razvoj putnog sistema,⁴⁰ bezbednost saobraćaja,⁴¹ snabdevanje naselja vodom i higijensku bezbednost održivog korišćenja svih lokalnih kapaciteta,⁴² odbranu od poplava i regu-

³¹ Ibid., str. 110.

³² Ibid., str. 115.

³³ Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Republička agencija za prostorno planiranje (2009). op. cit. str. 19. Na osnovu dostupnih podataka iz različitih izvora procenjeno je da je u periodu od 1996. do 2004. godine bilo oko 100 udesa u Republici Srbiji. Posledice gotovo svih udesa se mogu klasifikovati kao zanemarljive ili male, sa izuzetkom jednog udesa pri eksploziji cisterna sa amonijakom. Naveći broj udesa događa se na području Beograda, Pančeva, Kruševca, Loznice, Šapca, Novog Sada i Prahova gde se nalaze najveći pogoni hemijske i petrohemijske industrije. Oko 30 do 50 % hemijskih udesa događa se tokom železničkog i drumskog transporta opasnih materija, često u gusto naseljenim gradskim zonama. Teritorija Srbije povremeno je ugrožena zbog mogućih prekograničnih efekata hemijskih i nuklearnih udesa u susjednim zemljama: Rumunija, Mađarska, Hrvatska, Bosna i Hercegovina. Ibid, str. 11. Za podatke u 2009. godini videti Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Agencija za zaštitu životne sredine, op. cit. str. 144-145.

³⁴ Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Republička agencija za prostorno planiranje (2009). op. cit., str. 84.

³⁵ Ibid, str. 87. U Strategiji za biološku raznovrsnost Republike Srbije sa akcionim planom 2010 – 2017 – Nacrt – posebno se naglašava Uloga agrobiodiverziteta je u povećanju proizvodnje i bezbednosti hrane, smanjenju pritiska na različite, uključujući i ranjive ekosisteme, šume i na ugrožene vrste. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja (2010c), str. 20.

³⁶ Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Republička agencija za prostorno planiranje (2009). op. cit., str. 95.

³⁷ Ibid., 113, 215.

³⁸ Ibid., 114, 216.

³⁹ Ibid., 152.

⁴⁰ Ibid., 162, 221.

⁴¹ Ibid., 164.

⁴² Ibid., 168.

laciju reka (zaštitu od voda),⁴³ poštanske usluge,⁴⁴ i novi model teritorijalne organizacije.⁴⁵

U Strategiji upravljanja otpadom se konstatuje da problemi upravljanja otpadom nisu jednako i ravnomerno izraženi u svim lokalnim samoupravama i aktivnosti na uvođenju integralnog sistema se ne odvijaju istim intenzitetom, već prvenstveno zavise od mogućnosti pojedinih lokalnih samouprava. Istovremeno se procenjuje da ovakav nekoherentni sistem ne može adekvatno da funkcioniše, a promene ovakvog stanja u pravcu primene savremenih sanitarnih i bezbednih načina postupanja sa otpadom, ne mogu se očekivati bez značajnih materijalnih sredstava.⁴⁶ Od konkretnih problema u oblasti upravljanja otpadom otpad kontaminiran dugotrajnim organskim zagađujućim supstancama (POPs) izaziva posebnu zabrinutost budući da „ne postoji bezbedno skladištenje PCB otpada.”⁴⁷

3. Strateški dokumenti u oblasti bezbednosti

Strateški dokumenti u oblasti bezbednosti (ili u vezi sa bezbednosti) mesto i značaj životne sredine eksplicitno definišu na nekoliko mesta i u vezi sa različitim bezbednosnim rizicima. Najopštija sublimacija pojava ugrožavanja bezbednosti obuhvata sledeće: „elementarne nepogode i hemijske, biološke, nuklearne, tehničke i tehnološke nesreće” koji su prema procenama iz Strategije odbrane Republike Srbije „stalna bezbednosna pretnja za Republiku Srbiju, njeno stanovništvo, materijalna dobra i životnu sredinu.”⁴⁸

Među „izazovima, rizicima i pretnjama bezbednosti u Strategiji nacionalne bezbednosti posebno se razmatraju „*Nekontrolisano trošenje prirodnih resursa i ugrožavanje životne sredine*” koje je „već dostiglo ozbiljne

⁴³ Ibid., 169.

⁴⁴ Ibid., 176.

⁴⁵ Ibid., 180.

⁴⁶ Vlada Republike Srbije (2010b). op. cit., str. 24.

⁴⁷ Ibid, str. 30. Procenjuje se da se u Republici Srbiji proizvede 460.000 t/godišnje opasnog industrijskog otpada uključujući: otpadna motorna ulja 106.000 t/godišnje, mešane organsko-vodene emulzije 257.000 t/godišnje, ostali opasan otpad (medicinski otpad, organski i neorganski opasni otpad iz industrije, PCB otpad, itd.) 97.000 t/godišnje. Ne postoje postrojenja za tretman i odlaganje opasnog otpada, niti odgovarajući prostor za skladištenje. Opasan otpad se privremeno skladišti u neodgovarajućim skladištima (od kojih neka postoje i više decenija), što predstavlja veliki rizik od zagađenja životne sredine. Strategija uvođenja čistije proizvodnje, op. cit., str. 36.

⁴⁸ Vlada Republike Srbije (2009b). str. 7. Istovremeno, u delu koji se odnosi na „strukturu sistema odbrane“ predviđeno je da se zaštita i spasavanje realizuju kroz osmatranje i obaveštavanje, zaštitu i spasavanje ljudi, zaštitu i sklanjanje materijalnih dobara i očuvanje životne sredine.

razmere.”⁴⁹ Na prekogranične aspekte bezbednosti i „*posledice elementarnih nepogoda i tehničkih i tehnoloških nesreća*, kao i *ugrožavanje životne sredine i zdravlja građana* usled radiološke, hemijske i biološke kontaminacije, stalni su bezbednosni rizici za Republiku Srbiju, njeno stanovništvo i materijalna dobra” posebno se ukazuje na to da „životnu sredinu dodatno ugrožavaju i objekti sa visokim stepenom rizika u zemljama regiona, kao i privredni objekti sa tehnologijom koja ne zadovoljava međunarodne ekološke standarde.”⁵⁰

4. Propisi u oblasti bezbednosti i odbrane i životne sredina

Propisi u oblasti bezbednosti i odbrane sadrže izvesne odredbe koje se odnose na oblast životne sredine na osnovu kojih bi se moglo zaključivati o mestu i ulozi životne sredine u bezbednosnoj politici.⁵¹ Tako na primer, jedan od osnovnih ciljeva definisanih u Zakonu o odbrani (Sl. Glasnik RS, br. 116/07) sastoji se u zaštiti građana, materijalnih dobara i životne sredine, pored odvrćanja od napada i suprotstavljanja vojnim i nevojnim izazovima, rizicima i pretnjama bezbednosti zemlje (član 2. stav 2). Odbrana zemlje se ostvaruje, između ostalog, i : preduzimanjem mera i aktivnosti na zaštiti i spasavanju ljudi i materijalnih dobara i životne sredine u ratnom i vanrednom stanju (član 5. tačka 3). Ministarstvo odbrane obavlja poslove, koji se odnose, između ostalog, na: planiranje, organizovanje, donošenje pravila i propisa i kontrolu zaštite resursa odbrane, i to: zaštite od požara, bezbednosti na radu, zdravlja i zaštite životne sredine, u skladu sa zakonima kojima se uređuju te delatnosti (član 14. stav 2. tačka 39). Radi osmatranja, ranog upozoravanja i uzbunjivanja građana, nadležnih organa, privrednih društava, drugih pravnih lica i preduzetnika u zoni ugroženosti i snaga zaštite i spasavanja, kao i otkrivanja i praćenja svih vrsta opasnosti, koje mogu ugroziti zdravlje i život lju-

⁴⁹ To se prvenstveno odnosi na prekomernu eksploataciju šuma, nekontrolisano raspolaganje energijskim potencijalima, obradivim zemljištem i izvorima pitke vode, zagađivanje vazduha, vodenih tokova i zemljišta i nekontrolisano odlaganje otpada. Pored nenadoknadive materijalne štete, takvim postupanjem izazvuju se nepovoljne promene u makro i mikro klimi i ozbiljno ugrožava pravo ljudi na život u zdravoj sredini. Vlada Republike Srbije (2009a). op. cit. str. 10. Slično i u obrazloženju na str. 35.

⁵⁰ Ibid., str. 10. U detaljnijoj analizi bi mesto i uloga životne sredine morali biti sagledani i sa stanovišta brojnih drugih strateških dokumenata (Strategija bezbednosti i zdravlja na radu, Strategija javnog zdravlja, Nacionalna strategija za borbu protiv organizovanog kriminala, Strategija društveno odgovornog poslovanja, itd, itd) ali i realnog značaja i ostvarivanja proklamovanih ciljeva u pojedinim oblastima.

⁵¹ Ovde se ukazuju samo na neke najznačajnije propise. Inače, detaljnija analiza bi morala obuhvatiti i čitav niz drugih propisa u oblasti bezbednosti ili od značaja za oblast bezbednosti.

di, životnu sredinu, materijalna, kulturna i druga dobra, organizuje se sistem osmatranja, obaveštavanja i uzbunjivanja (član 79).⁵²

U članu 2. stav 2. Zakona o vojsci (Sl. Glasnik RS, br. 116/07) oblast životne sredine se spominje u kontekstu mogućnosti da Predsednik Republike ili ministar odbrane, po ovlašćenju predsednika Republike može odlučiti da Vojska Srbije nadležnom državnim organu, odnosno organizaciji, organu autonomnih pokrajina i organu jedinica lokalne samouprave, na njihov zahtev, pruži pomoć radi zaštite života i bezbednosti ljudi i imovine, zaštite životne sredine ili iz drugih razloga utvrđenih zakonom.

Iako ne sadrži odredbe o životnoj sredini Zakon o policiji (Sl. Glasnik RS, br. 101/05) sadrži više odredaba koje se odnose na zaštitu života i zdravlja ljudi, lične bezbednosti ljudi, zaštitu imovine, itd. Prema odredbama člana 10. policijski poslovi obuhvataju, između ostalog, i „1) bezbednosnu zaštitu života, prava, slobode i ličnog integriteta lica, kao i podršku vladavini prava; 2) bezbednosnu zaštitu imovine;”, 5) održavanje javnog reda, pružanje pomoći u slučaju opasnosti i pružanje druge bezbednosne pomoći onima kojima je neophodna, itd.⁵³

Zakon o vanrednim situacijama („Sl. glasnik RS”, br. 111/09) za svoj osnovni predmet regulisanja ima, između ostalog, sistem zaštite i spasavanja ljudi, materijalnih i kulturnih dobara i životne sredine od elementarnih nepogoda, tehničko-tehnoloških nesreća – udesa i katastrofa, posledica terorizma, ratnih i drugih većih nesreća (elementarne nepogode i druge nesreće) (član 1). Osnovni zadaci sistema zaštite i spasavanja, u smislu ovog zakona su, između ostalog, spasavanje i pružanje pomoći, pod čime se podrazumevaju operativne aktivnosti koje se preduzimaju u cilju spasavanja ljudi, materijalnih dobara i životne sredine (član 3. tačka 4).⁵⁴

⁵² Inače, prava i dužnosti građana u vezi s njihovim učešćem u zaštiti i spasavanju ljudi, materijalnih, kulturnih i drugih dobara i životne sredine i mere i aktivnosti koje preduzimaju organi civilne zaštite, uređuju se zakonom (član 80).

⁵³ Policija pruža pomoć organima državne uprave, organima teritorijalne autonomije i lokalne samouprave, pravnim i fizičkim licima u slučaju opšte opasnosti izazvane prirodnim nepogodama, epidemijama ili drugim oblicima ugrožavanja (član 2. st.3).

⁵⁴ Pored toga, eksplicitne odredbe o životnoj sredini sadržane su u definicijama izraza koje Zakon koristi u članu 8. (vanredna situacija, tehničko-tehnološka nesreća – udes, katastrofa, vanredni događaj, opasnost, procena rizika, ovlašćena pravna lica), zatim članu 12. (učešće Ministarstva odbrane u pružanju pomoći u zaštiti i spasavanju), članu 46. (procena ugroženosti), članu 71-73. (zaštita od tehničko-tehnoloških nesreća), član 75. (obaveštenje o udesu), član 79. (plan zaštite od udesa), član 85. (zaštita od poplava), član 103. (sistem osmatranja, ranog upozoravanja, obaveštavanja i uzbunjivanja), itd.

IV. ZAKLJUČAK

Bezbednosna politika Republike Srbije, definisana u relevantnim strateškim dokumentima, sadrži elemente koji upućuju na zaključak da se savremeni problemi u oblasti životne sredine uzimaju na specifičan način kao opšti okvir nacionalne politike. Mesto i značaj životne sredine eksplicitno se definišu na nekoliko mesta u strateškim dokumentima u oblasti bezbednosti (ili u vezi sa bezbednosti). Relativno najopštije definisanje „izazova, rizika i pretnji bezbednosti” definisano je u Strategiji nacionalne bezbednosti gde se posebno razmatraju „nekontrolisano trošenje prirodnih resursa i ugrožavanje životne sredine”. Ipak, može se konstatovati odsustvo jasnog prepoznavanja najznačajnijih globalnih problema u oblasti životne sredine kao bezbednosnih izazova kao i postojanje relativne nejednačenosti kod definisanja izvora ugrožavanja bezbednosti u kontekstu savremenih problema u oblasti životne sredine, u zavisnosti od vrste i karaktera strateških dokumenata. Normativni okviri kojima se definiše mesto i uloga životne sredine u bezbednosnoj politici određeni su većim brojem propisa u oblasti bezbednosti i to na način da je definisanje izvora ugrožavanja bezbednosti ostalo na opštem nivou bez jasne identifikacije savremenih bezbednosnih izazova. Pitanje međusobne usklađenosti pojedinih elemenata iz strateških dokumenata i nacionalnih propisa, kao i pitanje realnih implikacija definisanih i propisanih opredelelja zaslužuju posebnu i detaljnu analizu.

Dragoljub Todić

Associate Professor, Megatrend University, Belgrade

Security policy of the Republic of Serbia in the light of contemporary environmental problems

A b s t r a c t

The paper points out the place and role that environmental problems in the strategic security documents of the Republic of Serbia have in the context of contemporary environmental global and regional problems. There have been given indication on the environmental situation in the Republic of Serbia, the sources of the threats to the environmental security, the place and role of “environment” in the regulations in the field of security and defense. The

basis of the analysis is consisted of the most important strategic documents in the field of the security (National Security Strategy, Defense Strategy) and environment (National Program for Environmental Protection, Sustainable Development Strategy, Waste Management Strategy, Strategy for the Spatial Development of the Republic of Serbia), as well as relevant regulations of the Republic of Serbia in the field of the security (Law on Defense, Law on Army, Law on Police, Law on the Emergencies).

Key words: security, environment, global problems, strategic documents, national legislation

Literatura

1. Annan, A. K. (2000) *We the Peoples – the role of the UN in the 21 century*, New York, UN
2. Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (1999). *Croatia Environmental Performance Review*, New York and Geneva
3. Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (2002). *Albania Environmental Performance Review*, New York and Geneva
4. Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (2003). *Yugoslavia – Environmental Performance Review*, New York and Geneva
5. Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (2004). *Bosnia and Herzegovina – Environmental Performance Review*, New York and Geneva
6. Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (2007). *Montenegro – Environmental Performance Review*, New York and Geneva
7. Economic Commission for Europe, Committee on Environmental Policy (2007). *Serbia – Environmental Performance Review*, New York and Geneva
8. European Environment Agency (2007). *Europe's Environment, Forth Assessment*, Copenhagen.
9. European Environment Agency (2010). *Environmental trends and perspectives in the Western Balkans: future productions and consumption patterns*, Copenhagen, No. 1/2010.

10. Federal Ministry for Development, science and the environment (2000). The Consequences of NATO bombing for the Environment in FR Yugoslavia, Belgrade.
11. Fond za otvoreno društvo (2007). Stanje ljudske bezbednosti u Srbiji 2005-2006, Beograd.
12. Gallup Balkan Monitor Insights and Perceptions: Voices of the Balkans – 2009 Summary of Findings, in Partnership with the European Fund for the Balkans. http://www.balkan-monitor.eu/files/BalkanMonitor-2009_Summary_of_Findings.pdf Accessed 20 November 2009. p. 8.
13. Kostovicova, D., (2008). Slabosti države na zapadnom Balkanu kao pretnja bezbednosti: pristup Evropske unije i globalna perspektiva, *Bezbednost zapadnog Balkana*, br. 7-8, str. 10-16.
14. Koyama, Y., (2003). South Eastern Europe in Transition, A Quest for Stabilization of the Region after the Breakup of the Former Yugoslavia, Japan: Niigata University, p. 185-187.
15. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Agencija za zaštitu životne sredine, (2010a). Izveštaj o stanju životne sredine u Republici Srbiji za 2009. godinu, Beograd.
16. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja (2010b). Prva (Inicijalna) nacionalna komunikacija Republike Srbije, nacrt, (UNFCCC), Beograd. Preuzeto sa: <http://www.ekoplan.gov.rs/src/Prva-nacionalna-komunikacija-Republike-Srbije-972-c46-content.htm>
17. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja (2010c). Strategija za biološku raznovrsnost Republike Srbije sa akcionim planom 2010 – 2017 – Nacrt, Beograd.
18. Ministarstvo životne sredine i prostornog planiranja, Republička agencija za prostorno planiranje (2009). Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2013-2020, (2009) Beograd. Preuzeto sa: <http://www.rapp.gov.rs/media/New%20Folder/STRATEGIJA,PRRS.pdf>
19. Todić, D., (2008). Energetska bezbednost i međunarodne integracije Srbije, *Pravni život*, br. 9, str. 467-483.
20. Todić, D., (2008) Ekološki menadžment u uslovima globalizacije, Beograd, Megatrend univerzitet, str. 259-272.
21. Todić, D., (2008). Savremena politika i pravo životne sredine, Beograd. Megatrend univerzitet.
22. Todić, D., (2011). Social and Environmental Issues related to security in SEE countries, in Montini, M., Bogdanovic, S., (ed) *Environmental Security in South – Eastern Europe*, Springer Science + Business Media B.V., p. 43-58.

23. Todić, D., Vukasović, V., (2009). Regional Security and International Legal Regulation of Water Protection and Use – The Case of Serbia, in Stec, S., Baraj, B., (Eds.); *Energy and Environmental Challenges to Security*, AA Dordrecht: Springer. pp. 141-156.
24. UNEP (1999). Kosovo under UNSCR 1244/99 – The Kosovo Conflict – Consequences for the Environment and Human Settlements, Nairobi.
25. UNEP (2002). Bosnia and Herzegovina – Depleted Uranium in Bosnia and Herzegovina, Post Conflict Environmental Assessment, Nairobi.
26. UNDP (2006). National Millennium Development Goals: a framework for action – Europe and the CIS, Regional MDG Report, Bratislava.
27. UNDP (2007). Environmental Policy in South Eastern Europe, Belgrade.
28. UNEP (2002). Depleted Uranium in Serbia and Montenegro, Post-Conflict environmental assessment in the Federal Republic of Yugoslavia, Nairobi.
29. UNEP, UNDP, OSCE (2003). Environment and Security-Transforming Risks into Cooperation, The Case of Central Asia and South Eastern Europe, p. 16.
30. UNEP, UNDP, OSCE, NATO Final Report (2004, September 23-24). Environment and Security Consultations in South Eastern Europe, Skopje, The Former Yugoslav Republic of Macedonia, Preuzeto sa: Vlada Republike Srbije (2009b). Strategija odbrane Republike Srbije, Beograd Preuzeto sa: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678 Videti i: *Službeni glasnik RS*, broj 88/09 i *Službeni vojni list*, broj 31/09.
31. United Nations, General Assembly (2009, September 23) Climate change and its possible security implications. Report of the Secretary-General, A/64/350, Preuzeto sa: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N09/509/46/PDF/N0950946.pdf?OpenElement>
32. United Nations Millenium Declaration, (2000, September 18) A/res/55/2, par. 23. Preuzeto sa: <http://www.un.org/millennium/declaration/ares552e.pdf>
33. Vlada Republike Srbije (2008). Nacionalna strategija održivog razvoja, Beograd. Preuzeto sa: <http://www.odrzivi-razvoj.gov.rs/assets/download/Nacionalna-strategija-odrzivog-razvoja-Republike-Srbije.pdf> (*Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 57/08)
34. Vlada Republike Srbije (2009a). Strategija nacionalne bezbednosti Republike Srbije, Beograd, Preuzeto sa: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678; Videti i: *Službeni glasnik RS*, broj 88/09 i *Službeni vojni list*, broj 31/09.

35. Vlada Republike Srbije (2009b). Strategija odbrane Republike Srbije, Beograd, 2009.
36. Vlada Republike Srbije (2009c). Strategija uvođenja čistije proizvodnje u Republici Srbiji, Beograd. Preuzeto sa: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678
37. Vlada Republike Srbije (2010a). Nacionalni program zaštite životne sredine, Beograd. Preuzeto sa: <http://www.ekoplan.gov.rs/src/7-Ostala-dokumenta-127-document.htm> (*Službeni glasnik RS*, broj 12/10).
38. Vlada Republike Srbije (2010b). Strategija upravljanja otpadom za period 2010-2019, Beograd. Preuzeto sa: http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678
39. World Bank, ISDR (2008). South Eastern Europe Disaster Risk Mitigation and Adaptation Programme.